

РЕЦЕНЗИЯ
ЗА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД
НА СТЕФАН ХРИСТОВ ДИМИТРОВ

„НАСЕЛЕНИЕ И СЕЛИЩА В САКАР ПЛАНИНА И ПРИЛЕЖАЩИЯ Й РАЙОН
ПРЕЗ XV-XVI ВЕК”

Успехът на един дисертационен труд, както гласи старото и все пак много вярно клише, е заложен поне наполовина в сполучливия избор на самата му тема. Тази мисъл не ме напуснаше през цялото време, докато четях дисертацията на Стефан Димитров, която е пример за една много добре претеглена, благодатна и интересна тема, при това – веднага искам да подчертая – отлично реализирана. Дисертацията насочва вниманието към един колкото слабо изучен, толкова и важен регион от периферията на българското етническо пространство, а именно Сакар планина и ситуирания в непосредствена близост до нея Одрин - град с вековна значимост не само за общо-балканската и в частност за османската, но и за българската история.

Трудът на Ст. Димитров е замислен и осъществен като типично микро-историческо изследване, с характерното за този научен жанр оптимално стесняване на границите на изучавания обект, което позволява дълбочина и прецизност на анализа, непостижими при по-„крупни” теми и сюжети. Следвайки тъкмо този микро-исторически подход, авторът съсредоточава проучването си върху населението и селищата от една сравнително ограничена територия (Одринска каза, в чиито граници се включва Сакар планина), за един сравнително къс отрязък от време (XV - XVI век). Резултатът е една цялостна, завършена, шлифована до най-дребните детайли и в крайна сметка много убедителна възстановка както на модела на поселищен живот, така и на редица особености на демографското развитие на Одринско-Сакарския регион през изследвания период. Вероятно тук е мястото да се каже, че дисертацията попада, поне частично, и в сферата на етнодемографията. Това е изисквало от автора овладяването на един специфичен научен инструментариум – задача, с която той безусловно се е справил. Главната цел на изследването, по думите на Ст. Димитров, е да проследи в определените от него териториални и времеви рамки - връзката „хора-пространство”. При тази заявка съвсем естествено е, че методологически трудът на Димитров стъпва върху достиженията на такива всепризнати майстори в гореспоменатото научно поле като Цветана Георгиева и Стефка Първева. От това обаче съчинението не губи от оригиналността си – най-малкото защото по отношение на избрания от него регион

дисертантът в много голяма степен се явява истински първопроходец в темата. Трудът е разработен с помощта най-вече на пет непубликувани османски данъчни регистри, четири от тях от типа муфассал (т.е. подробни) и един от типа иджмал (т.е. съкратен), които покриват сравнително равномерно зададения в заглавието период. Част от съдържащата се в тези регистри информация е била използвана само частично в досегашната историография, а останалата, по-голяма част, се въвежда за пръв път в научно обръщение от самия Ст. Димитров. Щателно разчетени и обработени, и с вещина интерпретирани от младия автор, данните от петте османски данъчни описа са основната база, върху която Димитров гради своите заключения. Специално искам да подчертая, че в труда почти не се срещат изводи, които да почиват на „обща впечатления“. Напротив, всички констатации пряко или косвено произтичат от статистическата информация, извлечена от документите. Погледната от този ъгъл, работата на Ст. Димитров е един успешен образец за приложението на т.нар. точни методи в историческите изследвания. В същото време държа да отбележа, че авторът в никакъв случай не се надценява възможностите на основните си източници и че, познавайки добре особеностите им, прекрасно съзнава не само техните плюсове, но и техните неизбежни минуси и ограничения. В дисертацията обаче са привлечени и редица други източници от разнообразен произход и жанр, в т.ч. османски наративи, западно-европейски пътеписи и дори археологически свидетелства, които не само уплътняват изворовата основа на изследването, но и придават един по-голям колорит на текста. Непременно искам да спомена, също така, че за написването на своя труд авторът е консултирал огромно количество чуждестранна и българска специализирана книжнина, с което изобщо не опровергавам твърдението си за пионерския в много отношения характер на извършената работа. Необходимостта конкретната тема да се постави в един по-общ исторически и османистичен контекст изисква отлична библиографска осведоменост, каквато дисертантът демонстрира по един безапелационен начин.

Дисертационният труд се отличава с логична и стегната структура и се състои от три глави, всяка с по няколко параграфа. Първата глава, която има въвеждащ характер, запознава читателя с физико-географските особености на изследвания регион и с историята му през доосманската епоха. Припомняйки по-значимите военно-политически събития от Средновековието, когато Сакар планина и прилежащият ѝ район са обект на непрекъснато съперничество между Византийската империя и Българското царство, като периодично преминават под властта ту на едната, ту на

другата страна, авторът паралелно с това маркира и процеса на формиране в региона на една пъстра етническа мозайка, която в следващия, османски период, ще стане още по-сложна. По-нататък вниманието се насочва към времената на османското нашествие на Балканите, за да се концентрира по-подробно върху завладяването на Одрин. Както е добре известно, в доста обърканата хронология на османското завоевание, която си остава неизяснена докрай и до ден днешен, на завладяването на Одрин се пада едно особено място. Поради липса на достатъчно изворови податки, понякога този исторически епизод се явява главната отправна точка, спрямо която се датират и някои други важни последващи събития от втората половина на XIV в. Ето защо съвсем оправдано е решението на автора да направи преглед както на изворите, повествуващи за падането на Одрин в ръцете на османците, така и на всички по-значими изказани до този момент в историографията хипотези (а те никак не са малко) относно годината на това събитие. Мисля, че това обобщение ще бъде от полза за всички, занимаващи се с историята на XIV-ото столетие.

Същинското изследване, опиращо се на автентичния османски материал, започва във втора глава от дисертацията, която е посветена на града Одрин, османска столица от 70-те г. на XIV в. до завладяването на Константинопол през 1453 г. Усилията на автора тук са канализирани в две посоки – изясняване на етно-религиозната и на социално-професионалната структура на одринското население през XVI в., разглеждани обаче не статично, а в тяхната динамика и със стремеж за открояване на тенденциите в нея, както и на факторите, обуславящи тези тенденции. Не бих могла, а и надали е нужно да се спирам обстойно на всички по-интересни моменти в тази част от дисертацията. Ще отбележа само някои от тях, които са ми направили по-силно впечатление. Преди всичко, смятам за много удачен начина, по който е подходено при структурирането на частта, отнасяща се до етно-конфесионалния състав на одринското гражданство, а именно – отделните религиозни общности (мюсюлмани, християни и евреи) да се разглеждат в неразривна връзка с развитието на самата градска среда, на фона на ускореното изграждане на Одрин през XV-XVI в. като един типичен ислямски урбанистичен център. В този смисъл подробното представяне на одринското градоустройство и на инфраструктурата на одринските махали, което заема немалка част от текста на този дял от дисертацията, не е просто едно „дежурно” формално описание, а същностен елемент от изследването, чрез който се разкриват някои важни аспекти от ранната история на града под османска власт и от съдбата на завареното от османските завоеватели местно население. Така авторът изпълва с реално съдържание

декларираното в началото на дисертацията си намерение да акцентира върху корелацията „хора-пространство“. Ще си позволя само един пример. Той се отнася до християнските махали на Одрин, всичките те локализирани от Димитров по източниците от XVI в. като разположени във вътрешността на крепостта Едирне – факт, който авторът съвсем основателно тълкува като потвърждение на информацията от османските хроники за доброволното предаване на града в ръцете на нашествениците през втората половина на XIV в. За много добре обоснована намирам също така тезата на Ст. Димитров, че наблюдаваният от 30-те до 70-те г. на XVI в. стабилен положителен прираст на одринското мюсюлманско население се дължал в най-голяма степен на ислямизация, а не на естествения прираст на потомствените мюсюлмани или на колонизация и миграции на мюсюлмани към града. Значителният темп на ислямизация в Одрин, където през 1570 г. цели 34 % от мюсюлманите са конвертити, по своеобразен начин се потвърждава и от анализа на социално-професионалната структура на градското население, където авторът показва как новоприелите исляма християни бързо, а и доста масово се интегрират в новата си религиозна общност, заемайки при това позиции в доста престижни сфери като съдопроизводството, мюсюлманското образование и култ и администрацията. За мен например бе наистина изненада да науча, че през 1570 г. обръщенците в исляма съставлявали близо 28% от мухзирите (кадийските чиновници), 14 % от муалимите (началните учители) и отново 28% от бадждарите (събирачите на пазарни такси) в Одрин. Конвертити, както се оказва, имало дори сред имамите, а колко и да звучи невероятно – даже и сред „потомците на Пророка“, сейидите. Всичко това ясно очертава втората османска столица Одрин като първостепенен център за разпространение на исляма на Балканите, достойно съперничей си в това отношение на новата османска столица Истанбул. Въпреки че според мен въпросът за ислямизацията се очертава като своеобразно, макар и не изрично акцентувано от автора ядро на тази глава, в нея се съдържат и множество други приносни моменти. Много интересни са например страниците, в които се разглеждат различните етнически групи сред християнското население (включително българите). Твърде информативна е и частта за евреите и за произхода на различните джемаати, които съставляват еврейската общност. Внимание заслужават също анализът на професиите и на приоритетните за всяка конфесионална група професионални ориентации, както и опитът за систематизация на инструментите, посредством които централната власт се опитвала да направлява демографското развитие на града – като

строителството на крупни инфраструктурни обекти, освобождаването от данъци на определени групи население, колонизацията.

В третата глава на дисертацията са разгледани поселищната структура и населението на Одринска каза. Както предходната, така и тази глава е плод на един всеотдаен труд, изразяващ се в обработката и организацията на един огромен масив от данни и търпеливото идентифициране на над 250 села, така че в края на краищата на читателя да бъде поднесена една учудващо пълна и точна реконструкция на селищната мрежа и демографската ситуация в казата, при това в тяхното развитие. Несъмнен принос на дисертанта тук е уточняването на подвижните във времето граници на Одринска каза, както и изясняването на вътрешно-административното ѝ деление и на промените, които настъпват в него през изследвания период. В тази връзка изрично трябва да се отбележи и добре аргументираният извод за смисъла на термина „нефс“ (букв. самият), който, както заключава Димитров, нямал „категоризираща роля по оста село-град“, а се използвал по-скоро за обозначаване на нахийските или казалийските центрове, независимо от градския или селския статут на съответното селище. Благодарение на привлечените в третата глава регистрирани данни авторът достига до някои съществени обобщения. Едно от тях е, че от края на XV до 30-те г. на XVI в. в Одринска каза преобладават малките и нестабилни поселения, което Ст. Димитров с основание отдава най-вече на разорението и обезлюдяването на района по време на османското завоевание. Добре защитена е и тезата, че постепенното възстановяване на този стратегически важен, разположен в близост до столицата район, се дължи до голяма степен на целенасочената политика на османската власт за колонизиране на мюсюлмани – както представители на номадските и полуномадски военизирани категории като юруци, татари и мюселеми, така и помюсюлманчени роби и освободени роби. Убедително е доказано, също така, че въпреки катаклизмите от епохата на завоеванието, поселищната структура в Одринско запазва немалка доза приемственост с предосманските времена. Най-гъсто заселен си остава отдавна усвоеният низинен пояс, а християнското население, което е концентрирано най-вече в този екологичен пояс, продължава да обитава и някои стари средновековни селища като например Букелон (Фигле), Скутарион (Юскюдар) и Лефке, како за последното селище авторът допуска, че може да е било седалище на изчезналата Левкийска епископия. Изключително интересни са данните, приведени в тази част на дисертацията за почти феноменалния ръст на християнското население на Одринска каза между края на XV в. и 70-те г. на XVI в. За около едно столетие това население, включващо главно

български и гръцки, но и цигански домакинства, се увеличава, както показва Димитров, над 5 пъти - предимно за сметка на мигранти както от Балканите, така и от Мала Азия, привлечени вероятно не само от благоприятните условия за земеделие в района, но и от близостта на столицата като голям консумативен център. В същата трета глава на дисертационния труд е предложен и един втори, по-различен и уплътняващ общата картина поглед към селищата в Одринската каза и тяхното население, този път – от гледна точка на статута на земята, върху която те били разположени. Констатиран е спад в броя на селищата на мирийска земя и паралелно увеличаване на дела на вакъфските селища, които достигат до 50% от всички населени места в края на изследвания период. Напълно правдоподобно е предложеното от автора обяснение, че това явление вероятно било плод на специално провежданата от страна на крупните вакъф-сахиби и техните наследници политика по привличане на нови заселници.

Надявам се, че колкото и бегъл да е този преглед на съдържанието на рецензирания труд, той достатъчно ясно показва многобройните бели полета в досегашното ни познание за района на Сакар планина и Одринско, които този труд запълва. Наред с изредените дотук приноси обаче, на всяка цена искам да спомена още едно достойнство на дисертацията – нейната впечатляваща визуална страна. Изобилният емпиричен материал е обобщен в десетки, а вероятно и стотици таблици, графики и фигури, които онагледяват информацията и я правят лесна за възприемане от страна на читателя. Изработени са и над 20 карти, които ориентират за точното разположение на селищата и селищните структури, както и географски и терминологичен показалец. Дисертацията е обогатена с нещо като „том втори“ с приложения, където в табличен вид или под формата на списъци фигурира кажи-речи цялата фактография, на която се обляга изследването.

Като подчертавам отличните си впечатления от работата на Ст. Димитров, позволявам си все пак да изкажа и някои по-обща препоръки, които, надявам се, ще му бъдат от полза при бъдещото отпечатване на неговия труд. Първата от тези мои препоръки има чисто технически характер и се отнася до необходимостта от известно олекотяване на текста и изчистване на немалкото повторения. Основните ми предложения обаче са в друга посока и биха могли лаконично да се формулират така: повече „контекстуализация“ и повече „концептуализация“. Смятам, че работата само би спечелила от едно по-мощно представяне на имперската политика, на фона на която протичали демографските процеси в Одринска каза през разглеждания период. Струва си, примерно, във връзка с регистрираната в района ислямизация, да се обърне повече

внимание на твърде напрегнатата религиозна атмосфера през XVI в., която била следствие от дълбоките трансформации в османската държава и държавна идеология по същото време, и в частност - от налагането на исляма като ключов компонент на оформящата се османска имперска доктрина. Повече място би могло да се задели и на обществения климат в самия Одрин, където през XV—XVI в. смъртта си намират неколцина християнски новомъченици. „Настъплението” на вакъфите в Одринско през XVI в. пък вероятно би трябвало да се обвърже по-тясно с основните тенденции на развитие на вакъфската институция през същия период. Що се отнася до т.нар. „концептуализация”, имам предвид авторът да се опита да осмисли общата посока на регистрираните от него промени, като се издигне над конкретиката на и без друго твърде подробно представените в хода на изложението данни и числа. Точно така, като един по-висш синтез, си представям и новото заключение на труда, което в настоящия си вид е по-скоро механичен сбор от заключенията на отделните глави и параграфи.

Казвайки всичко това, ни най-малко не желая да омаловажа достиженията на Ст. Димитров. Тъкмо обратното, представеният от него дисертационен труд притежава високи научни качества, с които дисертантът с право може да се гордее. Този труд легитимира автора като вече изграден професионалист-османист, със свой собствен почерк и принос в разработването на една трудна и значима проблематика. Затова с радост ще гласувам на Стефан Димитров да бъде присъдена научната и образователна степен „доктор”.

Доц. д-р Олга Годорова

19 март 2013 г.

София